

ARTYKUŁY RECENZYJNE, RECENZJE, NOTY RECENZYJNE

Religion and Education in the Ancient Greek World, red. Irene Salvo, Tanja S. Scheer, Mohr Siebeck, Tübingen 2021, ss. IX + 294

Zagadnienie form i ścieżek transmisji wiedzy o treści religijnej w świecie starożytnych Greków należy do tego kręgu problemów, którym w dotychczasowych badaniach — przede wszystkim z powodu braku dostatecznie solidnej bazy źródłowej — nie poświęcono wiele uwagi. Próbę zmiany tego stanu rzeczy podjęła Tanja Scheer z Uniwersytetu w Getyndze, kierując (w ramach sfinansowanego przez Deutsche Forschungsgemeinschaft centrum badawczego „Bildung und Religion in Kulturen des Mittelmeerraums und seiner Umwelt von der Antike bis zum Mittelalter und zum Klassischen Islam”) projektem poświęconym związkom religii, edukacji oraz ról płciowych w Atenach okresu klasycznego. W ramach rzeczzonego projektu — choć z tematycznie szerszym niż w jego przypadku zakresem geograficznym i chronologicznym — zorganizowana została w 2017 r. międzynarodowa konferencja, której pokłosie stanowi omawiana tutaj publikacja zbiorowa.

W podzielonym na pięć części tomie zebranych zostało łącznie dwanaście esejów poświęconych aspektom w mniejszym lub większym stopniu nawiązującym do tytułowej diady tematycznej. Zakres przedmiotowy, ramy konceptualne, kluczowe pytania badawcze i wstępne ustalenia omawiają w rozpoczynającym książkę przyczynku jej redaktorki. Drugie wprowadzenie, pióra Josine Blok, prezentuje z kolei głębsze i szersze spojrzenie na problem kształcenia i kształtowania obywateli greckiej polis, w tym również ich edukacji „religijnej”. Blok wykazuje, że w koncepcję obywatelstwa (uchwyconą w formule *meteinaí* czy *metechein tes poleos*) wpisana była zasada wzajemności (*reciprocity*), w tym wzajemnej zależności między człowiekiem i bóstwem (*meteinaí* czy *metechein ton hieron kai ton hosion*). Z braku instytucjonalnych ram edukacyjnych nabycie kompetencji i umiejętności rytualnych możliwe było przede wszystkim w drodze imitacji zachowań kultowych. Religia stwarzała w ten sposób ramy pozwalające na edukowanie mieszkańców polis, w tym również kobiet, i dostarczała im sposobności do stania (i poczucia) się wartościowymi członkami społeczności.

Druga część tomu, na którą składają się trzy artykuły, opatrzona została tytułem „Aktorzy i wzorce”. Irene Salvo koncentruje się na prywatnych grupach kultowych w Atenach okresu późnoklasycznego i podejmuje próbę zbadania ich funkcji „pedagogicznej”. Omawiając różne aspekty działalności tego rodzaju stowarzyszeń kultowych, w tym obrzędy ofiarne i wspólne spożywanie części ofiarnych przez uczestników rytuału, zwraca uwagę na możliwe sposoby transferu wiedzy o bogach i obrzędach wynikające z tego rodzaju interakcji członków stowarzyszeń. Interakcje członków grup kultowych (i ich rodzin) sprzyjały procesowi socjalizacji i edukacji religijnej jednostek różnego statusu, płci i pochodzenia. Większość wniosków autor-

ki ma niestety (i z uwagi na nader skromną bazę źródłową — siłą rzeczy) charakter spekulatywny. Tego samego rodzaju zastrzeżenie można uczynić także wobec dwóch kolejnych artykułów poświęconych kobietom i ogólniej — personelowi kultowemu jako „wzorom do naśladowania”. Eftychia Stavrianopoulou poświęca swój artykuł analizie utrwalonych w postaci inskrypcji norm kultowych z okresu hellenistycznego (w nauce najczęściej znanym pod nie do końca trafnym określeniem *leges sacrae*). Utrwalanie na kamiennych stelach przepisów (zarówno starych, tradycyjnych, jak i nowych) regulujących zachowania rytualne uznać można bez wątplenia za istotną, nową formę przekazu wiedzy rytualnej. Na przykładzie reguł odnoszących się do czystości obrzędowej autorka wykazuje, że najpewniej odzwierciedlają one ówczesny dyskurs o roli kobiet i ich prowadzeniu się, wywołany pośrednio coraz większą ich widocznością w sferze publicznej w okresie hellenistycznym. Nacisk na „czystość”, restrykcyjne określenie choćby ubioru i ściśle zdefiniowanie ról w przepisach kultowych paradoksalnie nie przyczyniły się do ograniczenia „sprawczości” kobiet, a nawet ją wzmocniły. Marietta Horster w swoim przyczynku stawia z kolei pytanie, czy personel kultowy w świecie greckim okresu poklasycznego uchodził czy też mógł uchodzić za wzorzec do naśladowania dla innych członków społeczności. Przegląd szerokiego gatunkowo materiału źródłowego — świadectw epigraficznych, ikonograficznych i literackich — pokazuje, że personelowi kultowemu nie przypisywano żadnych specyficznych i jemu tylko właściwych (czy od niego wymaganych) cech, zachowań i wartości. Przede wszystkim analiza inskrypcji honoryfikacyjnych pozwala na stwierdzenie, że uhonorowane kapłanki i kapłani nie byli wychwalani z powodu szczególnej pobożności czy posiadania specjalistycznej wiedzy religijnej, lecz po prostu ze względu na przykładowe wypełnianie obowiązków nałożonych na nich przez społeczność. Honoryfikacja personelu kultowego, zdaniem Horster, miała stanowić zachętę dla innych członków polis do imitacji zaangażowania wyróżnionych kapłanek i kapłanów, ustanawiając ich tym samym wzorcami do naśladowania (*role models*).

Trzecia część tomu — zdaniem piszącego te słowa szczególnie udana — poświęcona jest religijnej socjalizacji „w działaniu”. Susanne Gödde prezentuje wartościowe rozważania na temat związków religii i sztuki dramatycznej oraz roli teatru w procesie edukacji religijnej obywateli greckiej polis. Pokazuje przy tym, że autorzy tragiczni nie przekazywali w swoich sztukach ustrukturyzowanej wiedzy o bogach i herosach, nie zawsze odwoływali się do kanonicznych wersji znanych mitów, lecz przerabiali je i wprowadzali nowe zwroty akcji. Mimo że utwory dramatyczne zasadniczo nie miały na celu nauczania widzów, co powinni sądzić o bogach i w jaki sposób oddawać im cześć, to teatr, zwłaszcza jako miejsce i forma ściśle związane ze sferą kultu, odgrywał kluczową rolę w kształtowaniu zachowań i poglądów religijnych obywateli polis. Pojedynczemu rytuałowi, mianowicie obrzędowi inicjacyjnemu dziewcząt ateńskich odbywanemu w świątyni Artemidy w attyckim Brauron, poświęciła swój tekst Sophie Marianne Bocksberger. Po omówieniu edukacyjnego charakteru tańca i jego cywilizującej funkcji autorka zwraca uwagę na jego istotną rolę podczas święta Brauronia i proponuje nową interpretację rytuału *arketeia*. Odgrywanie niedźwiedzicy przez dziewczynki — naśladowanie przez nie nieudolnych, nieskoordynowanych ruchów dzikiego zwierzęcia — miało oddawać ich status młodego, nieudomowionego stworzenia. Dopiero w ramach święta ku czci Artemidy Brauronia, gdy oddawały się one cywilizującej sile muzyki i wspólnego, skoordynowanego tańca, następowała ich przemiana z *agrioi* w *hemeroi*, z dzikiego do cywilizowanego stanu.

Artykuły zebrane w czwartej części tomu poświęcone są problemom dotyczącym umiejętności niezbędnych w sferze kultowej i mediów transmisji wiedzy o charakterze religijnym. Tanja Scheer prezentuje intrygujące, choć z konieczności spekulatywne i hipotetyczne rozważania na temat roli ikonograficznych przedstawień na wazach w nabywaniu i rozpowszechnianiu wiedzy o bogach, mitach i praktykach kultowych. Zakłada ona szerokie rozpowszechnienie i dużą widoczność ceramiki malowanej z przedstawieniami o treści religijnej oraz daleko idącą umiejętność „odczytania” ikonografii przez szeroki krąg ludzi; oba założenia wydają się tak frapujące, jak dyskusyjne. Kolejny rozdział, autorstwa Aleksandra Wolickiego, podejmuje próbę rzucenia nieco światła na problem umiejętności pisania i czytania wśród greckich kapłanek. Posiadanie choćby rudymenarnych umiejętności w tym zakresie wydaje się być dość istotne czy może wręcz nieodzowne do zarządzania świątynią, jednak brak solidnych świadectw źródłowych nie pozwala na sformułowanie pewnych wniosków co do tego, czy kapłanki postrzegano jako osoby piśmienne oraz jakie umiejętności były od nich — w zależności od okresu, miejsca, funkcji itp. — wymagane czy choćby pożądane. Zebrane i omówione przez Wolickiego nieliczne świadectwa źródłowe pokazują przypadki, w których greckie kapłanki istotnie ukazane są (*explicite* czy *implicite*) jako osoby posiadające umiejętność czytania i pisania. Pokrewnemu problemowi, mianowicie umiejętności liczenia wśród personelu kultowego, poświęciła swój artykuł Serafina Cuomo. Na podstawie bogatego materiału epigraficznego z okresu klasycznego i hellenistycznego wykazuje ona, jak istotne dla codziennego funkcjonowania świątyni (będących nierzadko czynnymi aktorami życia ekonomicznego polis) było posiadanie odpowiednich kompetencji numerycznych i obeznanie personelu kultowego z podstawami rachunkowości.

W ostatniej, piątej części znalazły się dwa artykuły poruszające problem relacji między religią a astrologią i filozofią. Dobrze w tematykę tomu wpisuje się zwłaszcza tekst Ilarii Bultrighini, która umiejętnie omawia rozwój astrologii i jej związki z religią, w tym ewolucję w świecie grecko-rzymskim wierzeń astralnych, przede wszystkim kultu siedmiu planet. Filozoficznemu spojrzeniu na kwestie religijne poświęcony jest zamykający tom artykuł Ilinci Tanaseanu-Döbler, która podjęła się analizy Porfiriuszowego *Peri agalmaton*, wykazując przy tym, że zdaniem tego neoplatońskiego filozofa posągi bóstw mogą być uznane za repozytoria wiedzy religijnej, wiedzy o bóstwie zakodowanej w materiale, kolorze czy kształcie figury, i stanowią medium dające się — pod światłym kierunkiem filozofa — „odczytać” niczym księga.

Tom zamykają noty o autorkach i (jedynym) autorze oraz pożyteczny indeks nazw osób i bóstw, świąt, miejsc oraz głównych terminów greckich. Choć książka wydana została, jak na wydawnictwo Mohr Siebeck przystało, w atrakcyjnej szacie graficznej i na przedniej jakości papierze, z przyjemną dla oka czcionką i zgrabnym układem strony, to nie jest niestety wolna od drobnych błędów, które uważna korekta powinna była wychwycić.

Dotkliwy niedobór źródeł w dużej mierze uniemożliwia pełniejszą rekonstrukcję czy to form i zakresu „wychowania religijnego” w świecie starożytnych Greków, czy szerzej — związków między *Bildung* a *Religion*. Dlatego też każdą próbę rzucenia choć nieco światła na te ważne problemy uznać należy za cenną i wartą uwagi.

Rafał Matuszewski
Universität Salzburg
Polish Institute of Advanced Studies
ORCID: 0000-0001-8587-0643